

«ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ» ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ

ԼՈՒՅՍԸՆԾԱՅՄԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ
(Ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի ծննդյան 100-ամյակի առիթով)

1960-ական թվականների կեսերից միջազգային ասպարեզում, այդ թվում ԽՍՀՄ-ում, Հայոց ցեղասպանության պատմության նկատմամբ ի հայտ եկան հետաքրքրության որոշակի դրսևորումներ՝ կապված Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցի հետ: Երկարատև ընդմիջումից հետո մեր ժողովրդի ողբերգության պատմությունը վերստին գրավեց տարբեր երկրների հայ և այլազգի պատմաբանների ուշադրությունը:

Դրական տեղաշարժերի ընդհանուր հորձանուտում ընդգրկվեց նաև մեր հանրապետությունը: 1966 թ. ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հովանու ներքո ռուսերեն լույս ընծայվեց «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի ժողովածուն¹, որով, ըստ էության, մեզանում սկզբնավորվեց այս իրադարձության գիտական ուսումնասիրությունը: Տիտղոսաթերթի վրա նշված է ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի՝ իբրև խմբագրի ազգանունը, իսկ հաջորդ երեսին նշված են նրա և պատմական գիտությունների թեկնածու Ռուբեն Սահակյանի՝ իբրև այն կազմողների ազգանունները:

Այս արժեքավոր ժողովածուի լույս ընծայման հանգամանքներին անիրազեկ ընթերցողներին կարող է թվալ, թե ինչպես և ակադեմիական յուրաքանչյուր հրատարակություն, այն սոսկ մի քանի տարիների բեղմնավոր աշխատանքի արգասիք է: Իրականում, սակայն, այս գրքի հրատարակությանը նախորդել են շուրջ քսան տարիների՝ մասնավորապես արխիվային պրպտումներով հազեցված երկարատև որոնումներ և դրանց հետ կապված արգելքներ:

1947–1953 թթ. ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ակադեմիկոս Աբգար Հովհաննիսյանի արխիվում երկու տարի առաջ հայտնաբերեցինք այս ժողովածուի մասին նրա գրավոր կարծիքը²: Այն վկայում է, որ ժողովածուի նախնական տարբերակը պատրաստ է եղել դեռևս 1947 թ.:

¹ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Сост. М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян. Под ред. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1966. *Տե՛ս նաև* второе, дополненное издание. Ереван, 1982.

² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 1169 (Ա. Ռ. Հովհաննիսյանի), ց. 1, գ. 64, թ. 1-7: *Տե՛ս նաև*՝ А. Р. И о а н н и с я н. Неизданные произведения. Сост., автор предисловия и комментария В. А. Погосян. Ереван, 2009, с. 148–155.

Ըստ այս փաստաթղթի՝ դժվար չէ կռահել, որ ժողովածուի կազմման ուղղությամբ Մ. Ներսիսյանն աշխատանքներն սկսել է իրականացնել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո, ինչը, անտարակույս, պայմանավորված է եղել հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում միջազգային ասպարեզում տեղի ունեցած քաղաքական արմատական փոփոխություններով:

Մ. Ներսիսյանն անձնական գրույցների ընթացքում թեև այս հարցի շուրջ չէր ծավալվում, այդուհանդերձ, ակնարկելով Ռուսական կայսրության արտաքին գործերի նախարարության արխիվում՝ հարցի պատմությանը վերաբերող դիվանագիտական գրագրություններն իրեն անխոչընդոտ տրամադրելու հանգամանքը, բազմիցս նշում էր՝ «Հրահանգը տրված էր վերից»: Կարելի է միայն կռահել, թե ինչպիսի հրահանգի կարող էր առնչվել խոսքը և թե, առավել ևս, 1940-ական թվականների երկրորդ կեսին ով կարող էր լինել նման ցուցումի հեղինակը:

Ըստ Մ. Ներսիսյանի անձնական արխիվում պահվող որոշ փաստաթղթերի՝ 1947 թ. նա շարունակել է որոնումները նշված արխիվում, իսկ 1947–1951 թթ. ժողովածուն վերջնական տեսքի բերելու և տպագրության ներկայացնելու հարցում նրան սատարել է միջազգային հարաբերությունների պատմության ականավոր մասնագետ, այդ տարիներին ԽՍՀՄ Արտաքին գործերի նախարարությունում վարչության պետ և կոլեգիայի անդամ, հետագայում ակադեմիկոս (1964 թ.) Վլադիմիր Խվոստովը (1905–1972)³: Նշենք, որ այդ տարիներին, ինչպես պարզվում է, աշխատանքների իրականացմանը մասամբ օժանդակել է նաև մեր հայրենակից, հետագայում XX դարի դիվանագիտական հարաբերությունների պատմության հայտնի մասնագետ Վիկտոր Բարայելյանը (1919–2005):

Այդուհանդերձ, չնայած Վ. Խվոստովի ջանադրությանը, միջպետական փոխհարաբերություններում տեղի ունեցած հերթական շրջադարձային փոփոխությունների հետևանքով, Մ. Ներսիսյանին վիճակված չի եղել ժողովածուն լույս ընծայել 1940–1950-ական թվականներին⁴: Բ. Ստալինի վախճանից հետո, ԽՍՀՄ-ը 1953 թ. պաշտոնապես հրաժարվել է Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներից, ինչը չէր կարող, բնականաբար, չխոչընդոտել ժողովածուի հրատարակությանը:

Հարկ ենք համարում մանրամասնել մեկ հանգամանք ևս. ըստ Ա. Հովհաննիսյանի գրավոր կարծիքի՝ ժողովածուի նախնական տարբերակն ու-

³ Նրա մասին տե՛ս՝ Л. И. Г и н ц б е р г. Владимир Михайлович Хвостов.– В кн.: Портреты историков. Время и судьбы. Т. 2. Всеобщая история. М., 2000, с. 382–392.

⁴ Դիվանագիտական հարաբերությունների մասին, որոնց ընթացքում Ստալինը հիտոսթեն խաղարկում էր Հայկական հարցը, տե՛ս Z. M e s s e r l i a n. The Question of Kars and Ardahan.– Armenian Studies. Annals of the Lebanese Association of Armenian University Graduates. Beyrouth, 1973, p. 85–94; Y. T e r n o n. La cause arménienne. Paris, 1983, p. 140–145; Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии. Сост., ответ. редактор, автор предисловия и комментария Ю. Г. Барсегов. Т. 2, ч. 2. М., 2005, с. 514–518.

նեցել է «Հայերի ոչնչացումը թուրքերի կողմից» խորագիրը: Ինչպես նշվեց, Մ. Ներսիսյանն աշխատանքների առաջին փուլն ավարտին է հասցրել մինչև ցեղասպանությունն իբրև երևույթ դատապարտող՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր նստաշրջանի կողմից 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի ընդունումը: Ուստի, «ցեղասպանություն»/«genocide» բառեզրը նա դեռևս չէր կարող օգտագործել: Նշենք, որ Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի համատարած բնաջնջման կապակցությամբ՝ 1944 թ. Ռ. Լեմկինի հայտնագործած «ցեղասպանություն» արտահայտության օգտագործման նպատակահարմարությունն առաջինը փորձել է 1945 թ. դեկտեմբերին հիմնավորել Փարիզում լույս տեսնող «Հառաջ» լրագրի հիմնադիր Շավարշ Միսաքյանը (1884–1957)⁵:

Ստորև հրապարակող՝ Մ. Ներսիսյանի արխիվում (ՀԱԱ, ֆ. 818) պահվող, 1940–1960-ական թվականներին առնչվող մի շարք թղթակցություններ (ինքնագրեր) լույս են սփռում ժողովածուի լույս ընծայման նախապատմության վրա:

Ռ. Սահակյանի՝ հրապարակվող նամակները, լուսարանում են ժողովածուի պատրաստման վերջնական փուլին առնչվող որոշ մանրամասներ: Կցանկանայինք կարևորել նրա՝ 1966 թ. դեկտեմբերի 30-ի թվակիր նամակը Մ. Ներսիսյանին, որտեղ նա մանրամասնում է ժողովածուի կազմման աշխատանքներում իր ունեցած մասնակցությունը:

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

№ 1

Մկրտիչ Ներսիսյանը՝ Աբգար Հովհաննիսյանին

Հարգելի Աբգար Ռուբենովիչ

Երեկ Արտ. գործ. մինիստրության պատասխանատու աշխատակիցներից մեկը...⁶ իր մոտ կանչեց ինձ և հայտնեց, թե վերևից ցուցմունք կա, որ հարկավոր է գործը արագացնել: Ես այստեղ արդեն ահագին նյութեր հավաքել եմ և կարծում եմ՝ նյութերի հավաքումը կվերջացնեմ ապրիլի կեսերին: Նյութերի մի զգալի մասն արդեն մեքենագրված է: Մնում է, որ դուք արագացնեք այդտեղի գործը: Պետք է արագ կերպով պատրաստվեն նյութերը և ուղարկվեն այստեղ: Պատրաստ նյութերը պետք է ուղարկել հետևյալ հասցեով. Москва, Большая Серпуховка 15, Архив внешней политики России [зав. арх.], Е. П. Моровской для Нерсисяна.

Ուղարկում եմ թարգմանչի հաշիվը: Նրանից արդեն 3 մամուլ թարգմանություն ընդունել ենք. խնդրում եմ չձգձգեք և ուղարկեք նրան հասանելիք

⁵ Y. T e r n o n. Éclats de voix. Recueil de textes 1974–2005. Paris, 2006, p. 14.

⁶ Անընթեռնելի ազանուն:

գումարը: Կից ուղարկում եմ նաև թարգմանչի հետ կնքված պայմանագիրը⁷: Առայժմ այսքան:

Բարևներով՝ Մկրտիչ Ներսիսյան

25. III. 47

Մոսկվա

ՀԱԱ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 434, թ. 19:

№ 2

Մկրտիչ Ներսիսյանը՝ Աբգար Հովհաննիսյանին

Հարգելի Աբգար Ռուբենովիչ

Շտապում եմ հայտնել երկու կարևոր նորություն:

1. Այստեղ որոշել են հայկական հարցին նվիրված ժողովածուն հրատարակել երկու հատորով: Առաջին հատորն ընդգրկելու է մինչ Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան (մինչ 1917 թ.): Մեծ ցանկություն կա առաջին հատորը հրատարակել որքան հնարավոր է շուտ: Այդ պատճառով հարկավոր է առայժմ աշխատել առաջին հատորի համար: Խնդրում եմ արագացնեք այդտեղ նյութերի պատրաստումը: Լեոյի արխիվում բավական նյութեր կան 1890-ական թվականների վերաբերյալ (դրանցից մի մասը, մոտավորապես 10 փաստաթուղթ արդեն թարգմանել ենք. թարգմանության պատճենները ձեզ մոտ կան և կարելի է համեմատել): Պետք է այդ նյութերը շտապ կերպով թարգմանել և ուղարկել: Համենայն դեպս, այժմ հարկավոր են նյութեր առաջին հատորի համար:

2. Այստեղ որոշել են ժողովածուում զետեղել միայն արխիվային, չհրատարակված նյութեր. այնպես որ, այս ևս նկատի ունեցեք:

Ես արդեն հիմնականում ավարտել եմ նյութերի հավաքումը: Այժմ լրացուցիչ պրպտումներ եմ կատարում և հսկում եմ նյութերի մեքենագրման և ընդհանրապես պատրաստման վրա:

Մինչև այժմ չստացանք նյութեր Երևանից: Պետք է շտապեցնել:

Առայժմ այսքան:

Բարևներով՝ [ստորագրություն]

20. IV. 47 թ.

Մոսկվա

P. S. Ուղարկում եմ մեքենագրուհու և նյութերը համեմատող ստուգողների հաշիվները: Խնդրում եմ կարգադրեք նրանց հասանելիք գումարները շուտ ուղարկվեն:

[Ստորագրություն]

ՀԱԱ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 434, թ. 17-17 շրջ.:

⁷ Չի պահպանվել:

Մկրտիչ Ներսիսյանը՝ Աբգար Հովհաննիսյանին

Հարգելի Աբգար Ռուբենովիչ

Երեկ ժողովածուի կապակցությամբ տեղի ունեցավ մի խորհրդակցություն, ուր որոշվեց ժողովածուի հավելվածում դնել հրատարակված մի շարք կարևոր դոկումենտներ և ֆոտո նկարներ: Այս նպատակի համար հարկավոր են հետևյալ հրատարակությունները.

1. Արամ Անտոնյան, *Մեծ ոճիրը. այս գիրքը գտնվում է ՀԿ(բ)Կենտ. Կոմիտեի գրադարանում. Էլչիրեկյանը*⁸ գիտի դրա մասին:

2. Առաքել Մ. Կեչյան, *Էպիգոդներ 1915–1918 թթ. հերոսների կյանքից, Բուխարեստ, 1938 թ., այս գրքի վերնագիրը լավ չեմ հիշում. Պարսամյանը*⁹ գիտի այդ գիրքը:

3. Հայ գաղթականներ, *Ալբում. հրատ. հայկ. գաղթականների նկարների ալբում է. սրա մասին գիտի Արամ Բարայանը*¹⁰.

4. Հայ Գողգոթան, *հատ. Ա:*

Պրոֆ. Խվոստովի և պրոֆ. Ադամովի (սա մասնակցում է ժողովածուի կազմման գործում) հանձնարարությամբ գրում եմ ձեզ, որ այդ հրատարակությունները, որքան հնարավոր է շուտ ուղարկեք մինիստրություն Խվոստովի կամ Ադամովի հասցեով: Դոկումենտների թարգմանությունը և նկարահանումները կկատարվեն այստեղ: Ուրեմն, սպասում ենք այդ գրքերին:

Խորհրդակցությունում պարզվեց, որ գործը պահանջում է, որ ես այստեղ մնամ ոչ միայն մայիսին, այլև միգուցե ամբողջ հունիսին: Դեռ հարկավոր է արխիվում որոշ լրացուցիչ պրպտումներ կատարել, նյութերը վերջնականապես պատրաստել տպագրության համար, կազմել ժողովածուն, ծանոթագրություններ գրել և վերջապես հետևել տպագրության-կորեկտուրային և այլն: Ճիշտ է, Խվոստովի հանձնարարությամբ ինձ օգնում են երկու ընկեր և ապա պրոֆ. Ադամովը: Բայց այսպես թե այնպես ես պետք է մնամ այստեղ մինչև գրքի տպագրությունը: Ես ուզում էի մայիսի սկզբներին վերադառնալ, բայց Խվոստովը կատեգորիկ կերպով դեմ արտահայտվեց:

[30. IV. 47 թ.

Մոսկվա]

ՀԱԱ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 434, թ. 15-16:

⁸ Էլչիրեկյան Համբարձում (1896–[?]) պատմաբան, ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող 1940-ական թվականներին:

⁹ Պարսամյան Վարդան (1909–1990) – 1943–1954 թթ. Պատմության ինստիտուտի Նոր պատմության բաժնի վարիչ:

¹⁰ Բարայան Արամ (1904–1982) – բանասեր, 1933–1953 թթ. եղել է Ալ. Մյասնիկյանի անվ. հանրային գրադարանի գիտքարտուղար և փոխնախագահ:

В. Л. Израэлян – М. Г. Нерсисяну

Многоуважаемый Мкртич Гегамович!

15 августа я срочно выехал в Москву по своим личным (квартирным) делам, не сумев, к сожалению, повидаться с Вами перед отъездом. За время, прошедшее после нашей последней встречи, я проверил и идентифицировал все географические названия, встречающиеся в сборнике, отредактировал некоторые неудовлетворительные переводы документов, подготовил предметный указатель. В настоящее время я занимаюсь сверкой включенных нами в сборник документов с их оригиналами, находящимися в архиве МИДа. Эту работу приходится проделывать особенно тщательно, т. к. в первых же документах я обнаружил много опечаток. Мне разрешили производить сверку документов условно, с тем, чтобы я в ближайшие дни представил письмо от Вашего имени с просьбой о допуске меня к этой работе. Я Вас очень прошу выслать авиапочтой письмо на имя Хвостова, с тем, чтобы я мог продолжать работу. (Проект письма при сем прилагаю)¹¹.

Я советовался с В. М. Хвостовым о необходимости утверждения сборника в министерстве. Он полагает, что это необходимо, но обещал переговорить дополнительно с руководством и на днях сообщить мне. Я немедленно доложу Вам о его ответе и с Вашего разрешения представлю сборник на утверждение после сверки. Боюсь только, что в его нынешнем виде сборник представлять в министерство неудобно; он весь перечерчен и переправлен. Придется отдать перепечатать; признаться, из-за этого [лететь] в Ереван и снова возвращаться для утверждения в Москву (мое присутствие значительно ускорит процесс утверждения) не имеет смысла, поэтому прошу Вас разрешить мне отдать сборник перепечатать здесь, в Москве. Обойдется эта работа 400–500 рублей. Разрешите ли Вы мне этот расход?

Думаю, что в течение месяца я закончу всю работу и привезу в Ереван утвержденный для печати сборник.

Жду Ваших указаний по адресу: Москва, Трехпрудный переулок 18, кв. 11, Израэлян В. Л. Кроме того, если есть ко мне какие-либо поручения, то я с удовольствием выполняю их.

Письмо на имя Хвостова также прошу прислать на мой адрес.

Остаюсь уваж[ающий] Вас

В. Израэлян

24. VIII. 51 г.

Москва

ՀԱՍ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 433, թ. 86-87 շրջ.:

---

¹¹ Չի պահպանվել:

В. Л. Израэлян – М. Г. Нерсисяну

Многоуважаемый Мкртич Гегамович!

Продолжаю работу над сборником. Все уже сделано – т. е. я сверил документы с оригиналами, нашел все шифры документов. Осталось найти еще 14 документов, на которых не указан шифр (источник). Приходится терять по несколько дней на каждый документ, а без указания источника министерство не примет на утверждение.

По Вашему указанию я говорил в министерстве о возможности издания нашего сборника. Мне ответили, что принципиальных возражений против темы сборника нет, но окончательно могут дать ответ после представления сборника. Дал уже машинистке печатать сборник (часть). Как только найду источник оставшихся документов, сверю их и тоже дам печатать. После считки вновь напечатанных экземпляров сборника сдам их в министерство и буду следить, чтобы быстрее дали бы ответ.

Мкртич Гегамович! Архивное управление МИДа получило письмо от т. Парсамяна, в котором последний просит уточнить текст послания католикоса. Меня просили передать, что Управление сможет выполнить просьбу т. Парсамяна, если он придет в Управление (на имя т. Маяковского) журнал «Арагат» за 1915 г., в котором было опубликовано послание католикоса русскому царю (1655 года, кажется). Им нужно что-то проверить и тогда они исполнят просьбу т. Парсамяна.

Прошу Вас прислать на мой домашний адрес отношение в МИД (см. приложение). Как только я закончу все со сборником, я с Вашим отношением сдам его в МИД.

На днях здесь появился А. Р. Иоаннисян. Он тоже работает в архиве. Мои квартирные дела пока неопределенны и, думаю, что в ближайшее время все должно выясниться и тогда я Вам обо всем напишу. Ваше поручение относительно литературы я выполняю.

С приветом,
остаюсь уваж[ающий] Вас
В. Израэлян

Мой адрес: Москва, Трехпрудный переулок 18, кв. 11, Израэлян В. Л.

[1951 г., Москва]

ՀԱՄ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 433, թ. 88-89:

В. Л. Израэлян – М. Г. Нерсисяну

Многоуважаемый Мкртич Гегамович!

Сообщаю Вам о выполнении данных мне поручений:

1. Сборник. Неделю тому назад мне сообщили основные замечания министерства по нашему сборнику. Сборник будет рекомендован министерством к печати. Предлагают исключить ряд документов (главным образом английские и др. иностранные документы), а также некоторые выдержки из документов, в той или иной степени, затрагивающие курдов. Рекомендуют исключить несколько (2-3) документов и во второй части (1918–1922). Выразили, между прочим, удивление, что мы так мало и бледно осветили резню в Константинополе 1896 г. Но у нас, по-моему, других документов не было (кроме ¹¹ 27 и 28 моего макета). Не поискать ли мне здесь в архиве? Я отстаиваю нашу точку зрения и соглашаюсь исключать лишь в крайнем случае. Ответ–официальный– будет послан Вам в ближайшее время, как только согласуем все вопросы. Ответ, как я Вам уже писал, будет положительный. Кто подпишет это письмо, я пока не знаю. Может быть, Францев.

2. Литература по интересующим Вас темам. Присылаю составленный мной список литературы по теме «Империализм США и Англии на Ближнем Востоке». Указанные в списке книги изданы в период 1920–51 гг. главным образом в США и Англии. Последние сведения у меня за октябрь 1951 г. Если Вам необходимо, я продолжу этот список с привлечением литературы на других языках. Если необходимо, я выясню, какие книги есть в Москве и могу составить краткие аннотации на интересующие Вас книги. При наличии иновалюты у Академии можно было выписать ряд книг через «Международную книгу». В списке указаны цены.

3. В архиве министерства имеются материалы по интересующим вас темам. Я, в частности, узнавал о турецкой политике в отношении России в период первой русской революции. Мне могли бы показать эти материалы, так же как и по другим темам, если у меня была бы официальная бумага о том, что я разрабатываю данную или какую-либо другую тему. Я с большим удовольствием продолжил бы сотрудничество у Вас, работая здесь в архиве по какой-либо указанной Вами теме с тем, чтобы в определенный срок представить институту статью определенного объема.

4. О материалах к работе «Положение трудящихся в маршаллизованной Турции». Я нашел здесь товарища, который мог бы информировать Вас свежими материалами на эту тему, но пока, к сожалению, мы не нашли той формы в которой он будет это делать. Вас устраивало бы, если этот товарищ присылал бы ежемесячно статью, которая содержала бы *исключительно фактический материал* и в самой незначительной степени комментарии автора статьи? Вы могли бы брать из этой статьи лишь интересующие Вас факты и использовать их по усмотрению. Статья будет писаться по материалам турецкой печати. Если это Вас устраивает, то можно будет найти и способ оплаты его работы.

Уважаемый Мкртич Гегамович, я буду в Ереване в середине января. Если Вы склонны принять мое предложение о разработке мной какой-либо темы по архивам царского МИДа и написании статьи, а также о дальнейшем моем сотрудничестве у Вас, то я прошу не освобождать меня от работы до приезда. При свидании мы дого-

воримся и о теме, и о сроках, и об объеме работы. Я был бы весьма благодарен за такое решение вопроса.

Жду ответа

уваж[ающий] Вас
В. Исраэлян

19. XII. 51 г. Москва.

ՀԱԱ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 433, թ. 90-92:

№ 7

Ռուբեն Սահակյանը՝ Մկրտիչ Ներսիսյանին

Բարև ձեզ, հարգելի Մկրտիչ Գեղամովիչ

Ուղարկում եմ Կիրովի երկու հոդվածները: Ես թերթեցի «Терек»- ի հունվար-մարտ ամիսների համարները, որտեղ գետեղված՝ Կիրովի հոդվածներից միայն այդ երկուսն են վերաբերում հայերին, ըստ որում, «У беженцев» հոդվածում «армяне» բառը ոչ մի անգամ չի հիշատակվում (թեև Ար. Մնացականյանը իր գրքում չակերտների մեջ բերում է իբր Կիրովի խոսքերը «армяне...»)¹²: Բայց հոդվածում խոսքը, իսկապես, հայ գաղթականների մասին է: Ես արտագրեցի սկզբից մինչև այն մասը, որտեղ արդեն խոսվում էր բարեգործական աշխատանք ծավալած առանձին անհատների մասին և քիչ էր կապվում սկզբի մասի հետ:

Երկրորդ հոդվածը՝ «Народ страдающий», արտագրել եմ լրիվ, առանց որևէ փոփոխության¹³:

Բնչ վերաբերում է «Оборона Вана» գրքին, այն Հայկական Ազգային բյուրոյի հրատարակությունն է, 48 էջանոց գրքույկ է, որից 32-ը նվիրված է դեպքերին նախորդող ժամանակաշրջանին, իսկ բուն ինքնապաշտպանությանը վերաբերող էջերից դժվար է ամփոփի շարադրանք առանձնացնել, որը լրացնելը Անրի Բարբիի գրքից բերված հատվածը, ուստի, ես գիրքը լրիվ ընթերցելուց հետո ոչ մի դուրսգրում չարեցի: Եթե դուք, Մկրտիչ Գեղամովիչ, ցանկանում եք ծանոթանալ գրքին, կարելի է պատվիրել Լենինի անվան գրադարանից, հետևյալ շիֆրով. V 272/28. Оборона Вана, Москва, 1917 г., 48 стр.

Շվեյցարական թերթեր, ինչպես և Times-ը, Լենինի գրադարանում չկան (1915-16 թթ.-ի): Վաղը կգնամ Օտար գրականության գրադարան: Առայժմ

¹² Տե՛ս Ա. Ն. Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն. Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ, Երևան, 1965, էջ 83: Մնացականյանը «հայրեր» բառը, ըստ իր հայեցողության, փոխարինել է «հայեր» բառով:

¹³ Այն գետեղվել է ժողովածուում. տե՛ս Գеноцид армян в Османской империи. Ереван, 1966, с. 392-393.

այսքանը, հարգելի Մկրտիչ Գեղամովիչ: Հաջողություն ձեզ և Նունիկին¹⁴՝
մեր ընդհանուր գործում: Բարևներով՝ Ռուբիկ:

14. IV. 66 թ.:

ՀԱԱ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 435, թ. 22-22 շրջ.:

№ 8

Ռուբեն Սահակյանը՝ Մկրտիչ Ներսիսյանին

Հարգելի Մկրտիչ Գեղամովիչ

Լենինի անվան գրադարանում դուրս եմ գրել և ծանոթացել 100-ից ավելի գրքերի՝ Հայկական հարցի վերաբերյալ: «Կապույտ գրքերի»¹⁵ 1888 թ. հրատարակությունում կա մի հետաքրքիր փաստաթուղթ, որը, իմ կարծիքով, արժեր թարգմանել. դա «Հայ հայրենասերների միության» նախագահ Հակոբյանի նամակն է լորդ Մոլսբերիին, որին կցված է մեծ հավելված՝ վանեցիների նամակը իրենց վիճակի մասին, անստորագիր է: Հակոբյանը նշում է, որ նրանք վախից իրենց անունները չեն տալիս:

Մյուսը (ժողովածուի առաջին մասին վերաբերող)՝ դա 1890 թ. նոյեմբերի 25-ին Մանչեստերում կայացած քաղաքային միտինգի մասին հաղորդումն է՝ նվիրված արևմտահայերի ծանր վիճակին: Այստեղից կարելի էր տալ գրքույկի վերջում բերված երկու հոդվածները՝ ,Manchester Guardian և ,Manchester Courier Թերթերից: Դուք կարող էք ընկ. Շուշիկին ասել, նա անմիջապես կպատվիրի, իսկ Դիլոյանը¹⁶ կարող է արագ թարգմանել այդ երեք նյութերը: Գրում եմ վերնագրերը և շիֆրը:

1. H 130/21, N 1 1888-89. Correspondence Respecting the Condition of the Populations in Asiatic Turkey: 1888-1889, London, 1889.

2. H 653/239. Turkish Misrule in Armenia. Town's Meeting in Manchester, Held November 25th, 1890, Manchester, 1890.

Բացի դրանից, Մկրտիչ Գեղամովիչ, ռուսերեն մի բրոշյուր կա, որը համարյա լրիվ կարելի էր գետեղել ժողովածուում: Դա մի հայ կնոջ՝ տիկին Ֆ-յանցի (սկանաստեսի) պատմածն է: Նույնպես Լենինի գրադարան-

¹⁴ Դերոյան Նունե – 1960-ականներին ՊԲՀ աշխատակցուհի:

¹⁵ Խոսքը Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության փաստաթղթերի ժողովածուի մասին է:

¹⁶ Դիլոյան Վալտեր (1930–2005) – 1963–1971 թթ. ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող:

նում է, կարելի է պատվիրել և լրիվ մեքենագրել, 13 էջ է ընդամենը. վերնագիրն է. На пути от Харберта до Урфы. Москва, 1917, 15 стр. [Շիֆրը՝] V 23-413 N 3:

Առայժմ այսբանը: Բարևներով՝ Ռուբինի:

19. IV. 66 թ.

P. S. *Ես մատիտով տեղերը նշում եմ. 1-ը 7-9-րդ էջերի վրա է, 2-րդը՝ (Manchester Guardian-ը)՝ 21-22:*

ՀԱԱ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 435, թ. 23-23 շրջ.:

№ 9

Ռուբեն Սահակյանը՝ Մկրտիչ Ներսիսյանին

Ընկ. Մ. Գ. Ներսիսյանին

Վերջերս ինչ-որ մարդիկ կեղծ լուրեր են տարածել այն մասին, որ իբր «Геноцид армян в Османской империи» ժողովածուն ավելի շատ կապված է իմ անվան հետ: Նման խոսակցություններին վերջ դնելու և հարկ եղած դեպքում այդ անբան անձանց հակահարված տալու համար, ես որոշեցի գրել սույն նամակը և հայտնել ձեզ, որ ես անձամբ առիթ չեմ տվել, այլ, ընդհակառակը, որոշ հարցասերների միջոց էլ պարզ ասել եմ, որ արխիվային բոլոր փաստաթղթերը և մնացած նյութերի հիմնական մասը ձեր կողմից հավաքված են եղել ժողովածուի աշխատանքներին ինձ ներգրավելուց շատ առաջ: Ես ասել եմ նաև և ներկայումս այն կարծիքին եմ, որ ժողովածուի վերնագիրը, տիտղոսաթերթի հաջորդ էջին գրվածը՝ Составители: М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян և ձեր առաջաբանում տրված բացատրությունը՝ Архивные документы и основная часть литературного материала собраны и подготовлены к печати М. Г. Нерсисяном, определенная часть литературного материала собрана и подготовлена к печати Р. Г. Саакяном, ճիշտ է արտահայտում մեզնից յուրաքանչյուրի կատարած աշխատանքը:

30. XII. 66 թ.:

Ռ. Սահակյան

ՀԱԱ, ֆ. 818, ց. 1, գ. 435, թ. 24-24 շրջ.: